پەیدابوونی ڕەخنەی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا - تا جەنگی گێتی یەکەم

ڕەوشت محەمەد
(سلێمانی)

وەک چۆن نووسین و لێکۆڵینەوە ئەرک و کارێکە لە ئەستۆی باسکاران و کەسانی شارەزای بوارەکە دایە، هەر ئاواش ڕەخنە گرتن لەو لێکۆڵینەوانە دەرخستنی کەلێن و کەموکوڕی و لایەنە درەوشاوەکانی دەبێتە ئەرک و کاری ڕەخنەگر و خوێنەران، ئەو کاتە پرۆسەی نووسین و بەرهەمهێنان کامڵ دەبێت، هەردوولا واتە (نووسین و ڕەخنە) دەبنە تەواوکاری یەکتری، چونکە نەبیستراوە هەر بنووسرێ و هیچ بە دوای نووسیندا نەیەت.

هەبوونی کەموکوڕی لە هەر کار و بەرهەمێک شتێکی زۆر ئاساییە،

بەڵکو خستنە ڕووی کەموکوڕی هەر کارێک دەبێتە ئەرک. من نامەوێ ئەو پێشەکییە بە باڵای نووسینەکەی خۆمدا ببڕم و بمەوێ بڵێم: کەموکوڕی زۆر گەورەم لەم نامەیەدا(١) دۆزیوەتەوە و هیچ قسەیەکیش بۆ بەرامبەر نەهێڵمەوە، بەڵکو دەتوانم بڵێم: لەگەڵ خوێندنەوەی لێکۆڵینەوەکەدا چەند سەرنجێکم لەلا گەڵاڵە بووە، بە کەمتەرخەمی و لەنگی و ئەرکم زانیوە لە نووسینێکی ئاوادا ئاماژەیان پێبدەم.

یەکەم: مەبەستی کاری لێکۆڵینەوە:

ئەنجامی هەموو گەڕان و ماندووبوون و بەرهەمهێنانێک لە کاری لێکۆڵینەوەدا، پێکانی مەبەستە و سەلماندنی ڕاستییەکە کە نووسەر باوەڕی پێیەتی، ئەو پرۆسەیەش کە ئێمە لە ڕێگەیەوە ڕاستییەک دەچەسپێنین، ئەڵبەتە لە ڕێگای بەڵگەی بەرچاوەوە، ڕاست وایە ئێمە لە کۆتایی گەڕان و لکۆڵینەوەکەدا بگەینە ئەنجام و مەبەست، بە شێوەیەکی تر باسکار دەبێ دوای خستنە ڕووی بەڵگە و سەلماندنەکانی حوکمی خۆی بەسەر بابەتی مەترەح کراو بدا، پێچەوانەی ئەم کتێبەی بەردەستمان کە لە سەرەتای بەشی یەکەمدا و هەر دوای ئەو ناونیشانە لاوەکییەی دەڵێ:

(مەبەست لە پەیدابوونی ڕەخنە لە شیعری کلاسیکیدا چییە) لە لاپەڕە (١٤)دا دەڵێ: (ڕەخنە لەگەڵ پەیدابوونی شیعردا لە دایک بووە) نووسەر تەنیا بەو درکاندنەوە ناوەستێ و لە لاپەڕە (١٩) و هەمان بەشدا دەڵێ: (لە دایک بوونی ڕەخنەی ئەدەبی هەر نەتەوەیەک بەندە بە لە دایک بوونی هۆنراوەی ئەو نەتەوەیەوە، کە یەکەم شاعیر لە دایک دەبێ، یەکەم ڕەخنەوانیش لە دایک دەبێ... بەم پێیە ڕەخنەی ئەدەبیمان لەگەڵ یەکەمین شاعیری کورددا هەڵقوولاوە ئەویش بابا تاهیرە) نووسەر بەو چەند دێڕەی سەرەوە هیچی بۆ لێکۆڵینەوەکەی نەهێشتۆتەوە کە بیڵێ. لە ڕاستیدا خوێنەر کە لەسەرەتای کتێبەکەوە لە بەشی یەکەمدا ئەوە دەخوێنێتەوە، سیحری لێکۆڵینەوەکەی لە لا بەتاڵ دەبێتەوە، نووسەری بەڕێزیشمان ئەوەندە ماتڵی نەکردووە تا لە ئەنجامی بەڵگەکانییەوە بمانگەیەنێتە ئەو ڕاستییە. هەر لە سەرەتاوە هەموو شتەکانمان بۆ دەبڕێنێتەوە.

ئەگەر من ئەوە بزانم کە. لەگەڵ لە دایک بوونی یەکەم شاعیردا یەکەم ڕەخنەش لە دایک دەبێ، ئەوە لێکۆڵینەوە لە پەیدابوونی ڕەخنە گرنگی نامێنێ، ئەوەندەی لکۆڵینەوە لە یەکەم شاعیر گرنگی خۆی دەسەپێنێ.

دووەم: بۆچی پەنا بۆ سەرچاوە دەبەین؟

لای هەمووان ڕوونە بۆ ئامادەکردن و دروستکردنی هەر لێکۆڵینەوەیەکی زانستی پێویستمان بە بەکارهێنانی سەرچاوە دەبێت، بە ئەندازەی زۆری و بە نرخی سەرچاوەکان لێکۆڵینەوەش بەهرەمەند دەبێت، لەو بەنرخییە و متمانە پەیدا دەکات.

ئێمە قسەمان لەسەر ئەو سەرچاوانە نییە کە لە کتێبەکەدا بەکار هاتوون ئەوەندەی قسەمان لەسەر شێواز و جۆری مامەڵە کردنە لەگەڵ سەرچاوەدا، ئەویش لە دوو ڕوانگەوە.

أ- سەرچاوە بەکاردێ بۆ دەوڵەمەندکردن و وەرگرتنی زانیاری لەسەر ئەو بابەتەی ئێمە لێکۆڵینەوەی لە بارەوە دەکەین، بەڵام ئەوەی جێگای سەرنجە لەم کتێبەدا سەرچاوە بەکارهێنراوە بۆ وەرگرتنی داڕشتن و وەسف، کە ئەمە ئەگەر غەریبیش نەبێت، مایەی بێدەسەڵاتی زمانی ئەدەبی باسکار دەگەیەنێت، بۆ نموونە لە لاپەڕە (٤٠)ی کتێبەکەدا و لە وەسفی مەلای جەزیریدا هاتووە و دەڵێ: (بولبولی باخچەی ئەدەبی کوردییە هەتا هەتایە نەوا و سۆز و ئاوازی کپ نابێ وەکو زەنگۆڵە لە شاخە بەرزەکانی بۆتانەوە دەنگ دەداتەوە، ڕێگا بۆ کاروانی هۆنەرانمان نیشان ئەکا...، هۆنراوەکانی قسەی پەتی نین، بەڵکو دوڕو گەوهەری کاشی ئەدەبی کوردستانن) ئەم وەسف و داڕشتنەی خوێندۆتەوە وەک نووسەر خۆی ئاماژەی بۆ دەکات. لەسەرچاوەوە وەریگرتووە کە کتێبی (دەقەکانی ئەدەبی کوردی) عەلائەدین سەجادی-یە. لە ڕاستیدا ئەگەر کار بێتە سەر داڕشتن و پیاهەڵدان هەر کەس بگری پێویستی بە سەرچاوە نییە، بەڵکو خۆی دەتوانێ بۆ ئەمڕۆ گوزارشتی زۆر جوانتر بەرهەم بهێنێت بە بەراورد لەگەڵ ساڵانی حەفتاکان کە سەجادی ئەوەی تێدا هۆنیوەتەوە.

ئەم شێوە کارکردنە لەگەڵ سەرچاوەدا لە چەند شوێنێکی تردا دووبارە بۆتەوە وەک لاپەڕەی(٤٣). (جەزیری هۆنەرێکی بە سۆز و خاوەن خەیاڵێکی ناسک و قسە ڕەوانێکی بە دیمەن بووە) لە کتێبی دەقەکانی ئەدەبی کوردی، بە هەمان شێوە لە لاپەڕە (٨٤)یشدا دووبارە بۆتەوە.

ب- شێوازێکی تری بەکارهێنانی سەرچاوەکان، دەبینی دێڕە شیعرێکی (نالی) لە چاپەکەی خەزنەدار وەردەگرێت، کەچی واتا و لێکدانەوەی دێڕە شیعرەکە لە چاپی عەبدولکەریمی مودەڕیس هێناوە، ئەگەر تێبینی بکەین لە هەندێ شوێندا هەر یەک لە خەزنەدار و مودەڕیس شیعرەکانی نالی بە جیاوازییەوە نەقڵ دەکەن، نووسەر ئەم کارەی لە زۆر شوێندا دووبارە کردۆتەوە، لەو کاتانەشدا کە شیعرەکەی چاپی خەزنەدار وەک ئەوەی لای چاپی مودەڕیس نییە، بەمەش جیاوازی کەوتۆتە نێوان شیعرەکە و واتاکەی بۆ نموونە: لە لاپەڕەی (٧٤)دا لە چاپی خەزنەداردا شیعرێکی نالی دەهێنێ کە دەڵێ:

(نەزمی نالی میسلی ئاوە ئایینە ڕەنگی نییە)

ئەم دێڕە لە چاپەکەی مودەڕیسدا بە شێوەیەکی تر هاتووە کە دەڵێ:

(نەزمی نالی میسلی ئاو و ئاوێنە ڕەنگی نییە)

لەم حاڵەتەدا لێکۆڵەرەوە هاتووە دەقی شیعرەکەی لە چاپی خەزنەدارەوە وەرگرتووە، کەچی

ماناکەی لە چاپی مودەڕیسەوە هێناوە، کە هەریەک بە جۆرێک هێناویانەتەوە، دیارە ماناکەشی جیاواز دەکەوێتەوە، بۆیە ئەگەر خوێنەر سەرنج بدات هەست دەکات کاتێ شیعرەکە دەخوێنێتەوە دەڵێ: (میسلی ئاوە ئایینە ڕەنگی نییە) کە ماناکەی دەڵێ: (وەکو ئاو و ئاوێنە) ئاشکرایە ئەم مانایە بۆ چاپەکەی مودەڕیس کراوە، کەچی نووسەر هەستی بەو جیاوازییانە نەکردووە.

سێیەم: حاڵێکی تر کە جێگەی سەرنجم بوو، دەقی ئەو شیعرانەن کە لە لێکۆڵینەوەکەدا هاتوون، دەبینین شیعرە عەرەبییەکان واتایان لێک نەدراوەتەوە و وەرنەگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی، تا ئێرە شتەکە ئاساییە، بەڵام ئەوەی دەیکاتە مایەی سەرنج ئەوەیە ئەو شیعرانەی کە بە شێوەی هەورامی و کرمانجی ژووروو هێناونی، واتاکەیانی نووسیوە. واتە (وەرگێڕاون بۆ زمانی کوردی!!) بۆ نموونە هەر لە بەشی یەکەمدا نزیکەی (٣٥) بەیتە شیعری عەرەبی هێناوە بەبێ ئەوەی مانایان لێک نەدراونەتەوە. کەچی لەبەرانبەردا و لە لاپەڕەکانی (٤١-٥٦)دا کاتێ شیعرەکانی مەلا جەزیری و خانی دەهێنێ واتایان ڕاڤە دەکات و لەوەش سەیرتر لە لاپەڕەکانی (٦٥-٨٧) نووسەر بە پێویستی دەزانێ شیعرە سۆرانییەکانیش لێک بداتەوە. کە شیعرەکانی نالی و سالم و کوردی و مەحوین بە سۆرانی نووسراون.

لە کۆتایی ئەم نووسینەدا چەند وردە سەرنجێکی تر دەهێنم کە نەدەکرا بەسەریاندا ڕابووڕم.

* لە لاپەڕە (١٦)ی کتێبەکەدا دەڵێ:

(شاعیریش وەکو بازرگان خودان کەلوپەلەکان سوورە لەسەر ئەوەی کە ڕای جەماوەر بزانێت و تێبگا چی لە بازاڕدا ڕەواجی هەیە... ڕەواجی کەلوپەلی شاعیریش وەکو کەلوپەلی بازرگانە). ئەم بەراوردکردنانە لەگەڵ ئەوەدا کە بەراوردکردنێکی نەگونجاو و بێدەسەڵاتانەی ئەدەبێ، زاراوەکانی وەک: کەلوپەل و بازرگان و ڕەواج، لە فەرهەنگی شیعر و ئەدەبدا هیچ جۆرە جێیەکیان نابێتەوە، لە ڕاستیدا تێگەیشتن و چێژی شیعر و شاعیرییەت بە چەمکەکانی وەک بازاڕ و کەلوپەل و بازرگان هیچ جۆرە حاڵیبوونێکی سەردەمیانەی بە دوادا نایەت بۆ بابەتە گرنگەکانی وەک شیعر و شاعیر.

* لە کاتی باسکردنی (نالی)دا لە لاپەڕە (٦٩)دا دەڵێ:

(هەرچی هۆنیوەتەوە کەس لێی نەبووە و نەچۆتە دڵیانەوە) کەچی لە لاپەڕە (٧١)دا سوودی لە سەرچاوەیەک وەرگرتووە کە دەڵێ: (شیعری نالی بەسەر زمانی خەڵکەوە بووە و خەڵک شانازییان پێوە کردووە) ئەوەش دروست پێچەوانەی ئەو بۆچوونەی نووسەرە کە دەری بڕیوە، کە ناکرێ ئێمە لە لێکۆڵینەوەیەکدا دوو ڕای پێچەوانە بخەینە ڕوو.

* لە لاپەڕە (٨٥)دا لە دێرە شیعرێکی مەولەویدا کە دەڵێ:

بولەند کەرمەقام دڵسۆز وەڕاسی
تەنزیلەش فەردگەل خاڵۆی کۆماسی

دواتر پەراوێزێک بۆ دێڕی دووەمی شیعرەکە دادەنێ و دەنووسێ (وشەی دۆعاکردنە)، لە کاتێکدا ئەو دێڕە هیچ ئاماژەیەکی بۆ دوعاکردن تێدا نییە.

پەراوێز:

١- کتێبەکە نامەیەکی ماستەرە بەناوی (پەیدابوونی ڕەخنەی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا تا جەنگی گیتی یەکەم).

نووسینی عەبدوڵلا یاسین ئامێدی، کتێبەکە بە چوار بەش نووسراوە، هەر بەشەی لە چەند خاڵێکدا ڕوون کراوەتەوە کە بریتین لە:

بەشی یەکەم/ هەڵسوکەوتی ڕەخنەی ئەدەبی.

أ- لە ڕووی زمانەوە - لە ڕووی زاراوەوە.

ب- مەبەست لە پەیدابوونی ڕەخنە لە شیعری کلاسیکدا چییە؟

بەشی دووەم/ ڕەخنەی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا.

- لە سەدەی شازدە تا هەژدەهەم.

- مەلای جزیری - ئەحمەدی خانی.

بەشی سێیەم/ ڕەخنەی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم - نالی - سالم - کوردی - مەولەوی.

بەشی چوارەم/ ڕەخنەی ئەدەبی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا لە نیوەی سەدەی نۆزدەهەم تا سەرەتای سەدەی بیستەم.

حاجی قادری کۆیی - شێخ ڕەزا - مەحوی - مسباح ئەلدیوان.